

УДК 373.542:811.161.2

РОЗВИТОК ТВОРЧИХ ЗДІБНОСТЕЙ П'ЯТИКЛАСНИКІВ ЯК ЛІНГВОМЕТОДИЧНА ПРОБЛЕМА

Оксана КУЧЕРУК, доктор педагогічних наук, професор кафедри дидактичної лінгвістики та літературознавства ННІ філології та журналістики Житомирського державного університету імені Івана Франка

Ганна МИРЖИЄВСЬКА, студентка ННІ філології та журналістики Житомирського державного університету імені Івана Франка

У статті розглянуто теоретико-практичні аспекти розвитку творчого потенціалу учнів на уроках української мови. На основі наукового осмислення порушеної проблеми окреслено зміст базових понять. Шляхом аналізу науково-методичних поглядів і синтезу теоретичних ідей визначено сучасні підходи до творчого розвитку зростаючої мовної особистості, запропоновано систему навчальних завдань, ефективних для розвитку творчих здібностей п'ятикласників у процесі україномовної освіти. За результатами шкільної практики показано можливості використання елементів арт-терапії з метою формування юної мовної особистості творчого типу.

Ключові слова: креативність, творчість, творчі здібності, мовна особистість творчого типу, підходи до творчого розвитку учнів, творчі завдання, арт-терапія.

ОКСАНА КУЧЕРУК, АННА МИРЖИЕВСКАЯ. РАЗВИТИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ПЯТИКЛАССНИКОВ КАК ЛИНГВОМЕТОДИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

В статье рассмотрены теоретико-практические аспекты развития творческого потенциала учеников на уроках украинского языка. На основании научного осмысления поставленной проблемы показано содержание базовых понятий. Путем анализа научно-методических взглядов и синтеза теоретических идей

определены современные подходы к творческому развитию подрастающей языковой личности, предложена система учебных заданий, эффективных для развития творческих способностей пятиклассников в процессе украиноязычного образования. За результатами школьной практики показаны возможности использования элементов арт-терапии с целью формирования юной языковой личности творческого типа.

Ключевые слова: креативность, творчество, творческие способности, языковая личность творческого типа, подходы к творческому развитию учеников, творческие задания, арт-терапия.

OXSANA KUCHERUK, ANNA MYRZHYEVSKA. DEVELOPMENT OF THE CREATIVE ABILITIES OF THE PUPILS OF THE FIFTH FORM AS THE PROBLEM OF LINGUISTICS AND METHODOLOGY

The article examines theoretical and practical aspects of development of the creative potential of students on the lessons of the Ukrainian language. On the basis of scientific understanding of the problem the plot of the basic concepts has been shown. By means of the analysis of scientific and methodological ideas and synthesis of theoretical ideas modern approaches to the creative development of the growing linguistic personality have been defined, the system of teaching activities which are effective for development of the creative abilities of the pupils of the fifth form in the process of Ukrainian language education has been offered. The results of school practice demonstrate the possibility of using of the art therapy elements in the aim of formation of the young language personality of the creative type.

Keywords: creativity, creative abilities, linguistic personality of the creative type, approaches to the creative development of pupils, creative tasks, art therapy.

У системі освіти одним із актуальних завдань постає розвиток творчого потенціалу зростаючої особистості. Значні можливості в розв'язанні цього проблемного завдання має шкільний курс української мови, який передбачає формування духовно багатой мовної особистості, здатної творчо мислити, пропонувати оригінальні ідеї, створювати креативні й творчі мовленнєві

продукти. Щоправда, творчий потенціал в україномовній освіті реалізується не повною мірою. Спостереження за шкільною практикою свідчать про домінування репродуктивного підходу до організації навчально-виховного процесу, слабку внутрішню мотивацію до творчої мовленнєвої діяльності учнів, вони здебільшого відчують труднощі під час текстотворення, їм важко бути оригінальними, вільно висловлювати власні думки, за результатами оцінювання їхніх навчальних досягнень переважає середній рівень творчих умінь.

Студіювання наукових джерел, присвячених проблемі творчого розвитку особистості, свідчить, що в працях вітчизняних і зарубіжних педагогів, психологів (Б. Теплова, О. Вознюка, Дж. Гілфорда, О. Дубасенюк, В. Моляки, О. Музики, В. Роменця, С. Рубінштейна, В. Сухомлинського, А. Хуторського та ін.) описано загальні положення, які становлять теоретичне підґрунтя для розв'язання проблеми розвитку творчих здібностей школярів у процесі навчання української мови. Окремі лінгвометодичні питання щодо організації творчої діяльності зростаючої особистості розкрито в працях лінгводидактиків (А. Богуш, Н. Будій, М. Вашуленко, О. Горошкіна, Н. Голуб, С. Караман, Л. Кратасюк, В. Мельничайко, М. Пентилюк, Г. Шелехова та ін.). Однак загалом показники рівня розвитку мовленнєвої творчості школярів залишаються посередніми, невисокої якості. Тому актуальним залишається подальше вивчення шляхів удосконалення методики розвитку творчих здібностей учнів у процесі навчання української мови.

Мета статті – розкрити теоретико-практичні аспекти розвитку творчих здібностей п'ятикласників на уроках української мови. Завдання цієї роботи: визначити сучасні підходи до формування зростаючої мовної особистості творчого типу, окреслити систему навчальних завдань, ефективних для розвитку творчих здібностей учнів у шкільному курсі української мови.

Успіх у творчій діяльності, як відомо, забезпечують творчі здібності – набуті індивідуально-психічні особливості суб'єкта, які є важливою умовою відповідного успіху й формуються в діяльності (суб'єктній активності з урахуванням вимог ситуації) на основі вроджених задатків людського

організму. Для забезпечення ефективного розвитку творчих здібностей важливо чітко розуміти зміст понять *творчість* і *креативність* та належно оперувати ними в проекції на мовно-освітню практику. Беручи за основу пояснення зазначених понять сучасними вченими в "Енциклопедії освіти" [3, с. 432, 899], *творчість учнів* тлумачимо як діяльність, спрямовану на створення якісно нових цінностей, її результат характеризується суб'єктивною новизною, оскільки вона пов'язана із засвоєнням нових знань, відкриттям нових смислових зв'язків у відомому, з виконанням різноманітних завдань відкритого типу в процесі навчально-виховної роботи (вищий рівень учнівської творчості характеризується об'єктивною новизною створених цінностей); *креативність* розуміємо як творчий потенціал особи, здібності до творчої діяльності, що виявляються не тільки в оригінальних продуктах практичної діяльності, а й у нестандартному мовомисленні, почуттях і спілкуванні з іншими людьми. Креативність учнів, з одного боку, реалізується в творчій навчальній діяльності, а з іншого – розвивається в процесі навчально-творчої діяльності.

У результаті вивчення таємниць творчої діяльності вчені О. Вознюк і О. Дубасенюк висловлюють глибоку думку: "творчість передбачає інтеграцію активного та пасивного підходів до освоєння світу. З одного боку, творчість є правопівкульова діяльність, характерною рисою якої є синтетичне, цілісне сприйняття дійсності. З іншого – для творчості як процесу побудови нових смислів необхідне множинно-аналітичне, лівопівкульове середовище, що багате на множинність понять та концептуальних схем" [2, с. 335]. Водночас у творчій роботі відбуваються складні розумові процеси, які людина не усвідомлює. Відповідно з лінгвометодичного погляду потрібно говорити про доцільність і необхідність *холістичного підходу* до творчого розвитку зростаючої мовної особистості, що забезпечує об'єднання діяльності правої і лівої півкуль головного мозку в динамічну систему та інтеграцію свідомості й підсвідомості в психіці юного носія мови.

За ступенем прояву творчості логічно виділити два типи мовної особистості: *наслідувальний* і *творчий*. Щодо наслідувального типу мовної

особистості, то для нього властиве домінування логічного мислення, розвинена пам'ять, сформоване вміння докладно переказувати текст; у спілкуванні така особистість намагається відтворювати дії, думки інших осіб, копіювати їхню поведінку. *Творчий тип мовної особистості* характеризується такими особливостями: виявляє інтерес до індивідуальної мовотворчості митців слова, оригінальність мовомислення, вміння тектотворчої діяльності; чітко й образно висловлює свої думки щодо певної проблеми, легко шукає нові шляхи її розв'язання; емоційно виражає своє ставлення до проблеми й реалій світу; володіє багатою фантазією, системою цінностей, які не суперечать загальноприйнятим; має розвинене асоціативне й критичне мислення; легко формулює проблему в процесі спілкування, може швидко добирати різні стратегії і тактики ефективного спілкування залежно від комунікативної ситуації, може належно організувати власну творчу діяльність та ін.

Процес формування мовної особистості творчого типу становить сукупність синергетичних дій частково-пошукового, дослідницького, творчого характеру. Ефективність організації творчої діяльності на уроках української мови (мовно-творчої діяльності) залежить від застосування *системно-синергетичного підходу* до розвитку творчих здібностей учнів з урахуванням функціональних можливостей синестезійних процесів під час навчання. З погляду креативної мовної освіти методично виправданим є використання засобів мистецтва, інформаційно-комунікаційних технологій (комп'ютер, відеопроєктор, пошукові системи та ін.), які стимулюють виникнення синестезійних образів у навчально-творчій діяльності.

У межах теорії креативної мовної освіти цілком слушним є наукове твердження Л. Мацько, що механізмом мовної творчості керують глибинні закони пізнання, здатність людини на основі мисленнєвого апарату до узагальнень і висновків, до вербалізації креативно пізнаного й до креативно вербального відображення [5, с. 34]. Потрібно підкреслити, що розвиток мовленнєвої креативності потребує певної системи навчальних дій: від стимулювання вчителем в учня мовної гри (добирання слів, близьких за

звучанням; створення загадок на основі відсікання, додавання, переставляння букв чи складів у певному слові; складання каламбурів за поданими моделями, словами) до прояву усвідомленого бажання самовираження в мовленнєвій творчості [4, с. 83].

Відповідно до нашої концепції творчі здібності є метою, змістом і результатом творчого розвитку особистості. За В. Шубинським, творчий розвиток передбачає не стихійну побудову творчої діяльності учнів, а цілеспрямовану організацію з урахуванням основних етапів і ланок творчого процесу [6, с. 15-25]. Покажемо їх у вигляді таблиці.

Основні етапи й ланки творчого процесу

№	Етапи творчості	Ланки
I.	Виникнення творчої ситуації	Зіткнення з новим – формулюється запитання, виникає проблема
		Творча невизначеність, «муки творчості» (пошук свідомості, емоційно-логічний хаос)
		Прихована неусвідомлена робота (інкубація як приховане визрівання розв’язання на основі підсвідомого формування моделей виходу із ситуації)
II.	Евристичний	Еврика (інтуїтивне відкриття, осяяння)
		Розв’язання проблеми
III.	Завершальний	Інтегративна ланка критики, підтвердження і втілення в різних формах результатів творчості

Розвиток творчих здібностей передбачає послідовне навчання мовленнєво-творчої діяльності учнів з урахуванням наведених етапів і ланок творчості. Ми виходимо із закономірності послідовного розвитку мовленнєвої творчості зростаючої особистості: від копіювання мовленнєвих зразків через творче наслідування, наслідувальну творчість до самостійної творчості.

Уроки української мови потрібно організовувати так, щоб види робіт містили творчі завдання, щоб учні успішно оволодівали монологічним і діалогічним мовленням, спираючись на соціокультурні знання, відомості про текст, види мовленнєвої діяльності, стилі, типи, жанри мовлення, ситуацію спілкування та ін. Характерною особливістю творчих завдань є те, що вони становлять певну складність для учнів, є відкритими, не потребують точної відповіді, передбачають різні шляхи виконання.

Розвиток творчих здібностей п’ятикласників на уроці української мови залежить від *системи* навчальних творчих завдань. Завдання мають відповідати

віковим та пізнавальним особливостям учнів. У побудові системи творчих завдань з української мови ми враховуємо такі групи творчих здібностей (за В. Андрєєвим [1, с. 73-86]): мотиваційно-творчі, інтелектуально-логічні, інтелектуально-евристичні, комунікативно-творчі, самоорганізаційні. Ці здібності виявляються у вигляді допитливості, прагнення до творчості, емоційного піднесення, радості відкриття; здатності аналізувати, порівнювати, давати визначення, описувати, пояснювати, доводити, класифікувати, фантазувати, генерувати ідеї, висувати припущення, асоціативно й критично мислити; умінь використовувати мовотворчий досвід, переконувати співрозмовника, відстоювати власні думки, співпрацювати, уникати конфлікту; умінь цілевизначення, планування своєї діяльності, рефлексії. З погляду функціонального призначення система творчих завдань має містити кілька типів (за домінуючим впливом на розвиток певних здібностей): 1) завдання для розвитку мотивації до творчої активності учнів; 2) завдання для розвитку творчих інтелектуальних здібностей; 3) завдання для розвитку комунікативно-творчих здібностей; 4) завдання для розвитку здібностей самоорганізації творчої діяльності. Наведемо види творчих завдань за кожним із наведених типів.

Завдання для розвитку мотивації до творчої активності:

1. Прочитайте запропоновані вчителем крилаті вислови письменників рідного краю. Розкажіть про життєві ситуації (з вашого досвіду), у яких можна було б використати такі вислови.

2. Прочитайте запропонований учителем художній текст краєзнавчого змісту. Які почуття він у вас викликає? Опишіть своїми словами пейзаж (чи зовнішність персонажа тексту), згадуючи якомога більше деталей тексту.

3. Прочитайте запропонований учителем сюжетний текст письменника рідного краю. Що б ви запитали в автора тексту, якби зустрілися? Домисліть і закінchte оповідання, використовуючи у висновку прислів'я чи приказку.

4. Розгляньте картину художника рідного краю. Чим вона вас вразила? Складіть за її мотивами п'ять простих речень, поширюючи їх другорядними членами.

5. Об'єднайтеся в пари, пригадайте частини мови і складіть про них казку, наприклад «Як Лисичка і Вовк вивчали частини мови у Лісовій школі». Хто виконає завдання, набере 10-12 балів (якщо казка буде цікавою, ілюстрованою малюнками; здати її необхідно вчасно; текст слід написати грамотно).

Завдання цього типу формують інтерес до індивідуальної мовотворчості митців слова, стимулюють допитливість учнів, підносять емоційну сферу, розвивають здатність дивуватися, цікавитися новим, пробуджують власну потребу у творчій мовленнєвій діяльності, розвивають творчу уяву, мимовільну увагу, чуття мови, мовну пам'ять, інтуїцію і т. ін. Водночас такі завдання забезпечують розвиток духовних потреб, інтересів, естетичних смаків, ціннісних орієнтирів учнів.

Завдання для розвитку творчих інтелектуальних здібностей:

1. Прочитайте запропонований учителем поетичний текст письменника рідного краю. Визначте в ньому ключові слова. Доберіть до них синоніми.

2. Прослухайте образний текст про рідний край, запишіть основну думку.

3. Прочитайте речення з учнівських творів і віршів поетів Житомирщини. Визначте, які з речень становлять мовотворчість, а які містять помилки.

А. Кінь зупинився біля калюжі води.

Б. Художник довго малював малюнок.

В. Біла хата на помості — писанка немов, кличе вікнами у гості, щоб сюди зайшов (В. Крищенко).

Г. Тільки, мамо, ти не сердься на розхристаність мою: взяв пісні я з твого серця — тепер людям роздаю (І. Сльота).

4. Порівняйте два тексти про одну пору року різних письменників рідного краю. Поясніть, за допомогою яких виражальних засобів кожному автору вдалося передати красу природи.

5. *Складіть казку на лінгвістичну тему, використовуючи групу зв'язаних персонажів, предметів, явищ (мудра Сова, школа, підмет, присудок; Незнайко, лист, конверт; Лисичка, Журавель і веселка).*

Завдання цього типу дають змогу реалізувати в навчанні принципи дидактичної метафоризації, текстоцентризму, естетизації освітнього середовища, розширяють лінгвокогнітивний досвід школярів, стимулюють потребу долати пізнавальні труднощі, викликають інтелектуально-емоційне задоволення учнів від образного тексту й творчої діяльності, розвивають мовну свідомість, мовно-естетичні смаки, спостережливість, гнучкість мислення, креативність, уміння аналізувати, узагальнювати, шукати оригінальні шляхи розв'язання проблем, формувати нові об'єкти з відомих чи наявних. У результаті створення словесних образів за допомогою метафор відбувається метафоризація свідомості учнів, що у свою чергу є умовою їхнього лінгвокреативного потенціалу. Аналітико-інтерпретаційна робота з творчими зразками краєзнавчого матеріалу в навчанні української мови орієнтована на формування культурного самоусвідомлення учнем себе як частини відповідного регіону і його культури, яка входить до національної культури. Така робота дає змогу розвивати образне і критичне мислення, якнайповніше розкрити творчий потенціал учнів, залучити кожного з них до інтелектуально-інтуїтивного пошуку, творчої співпраці й забезпечити умови для вільного висловлення своїх думок і почуттів.

Завдання для розвитку комунікативно-творчих здібностей:

1. Дайте відповідь у кожній ситуації:

А. Ваш друг забув повернути вам підручник, пройшов тиждень. Ви говорите ...

Б. Ваша подруга просить дати їй зошит з виконаним домашнім завданням (написати твір), а вам не хотілося б, щоб в обох був однаковий твір. Ви кажете...

В. Вам потрібно відвідати спортивну секцію, ви хочете піти з другом. Ви повідомляєте йому...

2. *Виберіть з народної казки діалог і прочитайте його. Уявіть відповідну комунікативну ситуацію і складіть продовження цього діалогу (чотири репліки).*

3. *Створіть цікаву історію за поданим сюжетним малюнком, використовуючи діалогічні репліки.*

4. *Складіть із однокласником і розіграйте діалог між Водою і Сонцем (як варіант – між Хлібом і Водою) про те, хто з них важливіший.*

5. *Складіть із однокласником діалог-рекламу цікавій книзі, яку б ви порадили прочитати своїм друзям.*

Завдання цього типу дають змогу реалізувати принципи ситуативності, комунікативності, рольової організації змісту і процесу навчання, забезпечити розвивальний характер навчально-творчої діяльності школярів, спрямувати педагогічний процес на формування й підтримання внутрішньої мотивації до мовно-творчої діяльності. Особливу цінність має введення в контекст уроку комунікативних завдань, пов'язаних з реальними життєвими ситуаціями. Такі завдання створюють позитивне середовище спілкування, допомагають навчитися легко складати, природно розігрувати діалог, імітувати, помічати й формулювати проблему в процесі спілкування, уникати трафаретності в мовленні, швидко реагувати на репліки співрозмовника, вільно підтримувати тему розмови, переконувати, уникати конфліктів у спілкуванні.

Завдання для розвитку здібностей самоорганізації творчої діяльності:

1. *Прочитайте мовні заповіді, передані нам у спадок земляком І. Огієнком. Обговоріть Огієнкові заповіді в групі. Напишіть групою кожен заповідь у скороченому варіанті, зберігаючи основну думку. Використайте при цьому різні кольори, малюнки. Розмістіть групову роботу на дошці (стенд-повідомлення «Мовні обов'язки»). Розкажіть, як працювали в групі.*

2. *Уявіть, що вам потрібно підготувати груповий проект у вигляді презентації словників української мови. Визначте й запишіть цілі проектної діяльності.*

3. Уявіть, що вам потрібно написати твір на тему «Історія мого міста – це сторінка історії України». Складіть і запишіть план творчої роботи.

4. Складіть і розіграйте діалог з однокласником, запишіть на відео. Перегляньте запис і зробіть самоаналіз комунікативної поведінки (власної і співрозмовника).

5. Складіть діалог про лікарські рослини, які ростуть у рідному краї, з метою зацікавити уявного співрозмовника. Озвучте складений текст («театр одного актора»), використовуючи різні маски. Зробіть самоаналіз ефективності своїх дій.

Завдання цього типу дають змогу реалізувати принцип навчальної співпраці, водночас допомагають навчитися самостійно організовувати власну діяльність творчого характеру, зокрема виробляють креативний стиль мовомислення, навички дисциплінованості й цілеспрямованості, уміння цілевизначення, планування діяльності на основі встановлених пріоритетів, зосередження на завданні до кінця його виконання, здатність здійснювати рефлексію й самоконтроль.

Рівень творчого розвитку учнів можна значно підвищити, якщо форми і методи навчання спрямовувати на активізацію їхньої творчої мисленнєво-мовленнєвої діяльності. Ефективність системи формування мовної особистості творчого типу забезпечують різні методи навчання: «розумовий штурм», метод символічного бачення смислу тексту, метод діалогування, ігровий метод, метод проєктів та ін. До того ж, як свідчать результати шкільної практики, з метою створення психодидактичних умов, сприятливих для гармонійного розвитку творчих здібностей учнів на уроках української мови, можна використовувати елементи арт-терапії:

- елементи кольоротерапії – завдання подаються на різнокольоровому папері, а учні вибирають їх за кольором, який їм подобається (наприклад, голубий колір надихає на творчість, синій – колір роздумів, інтуїції; жовтий – колір радості, світла; помаранчевий – підносить настрій, підвищує самооцінку);

- засоби і прийоми флористики – учні створюють символічні флористичні роботи з квітів, гілочок, ягід, камінців, насіння та ін., що забезпечує мотивацію до навчання, сприяє піднесенню емоцій, надихає на мовленнєву творчість.

Зокрема, на уроці вивчення теми «*Мета спілкування й адресат мовлення*» в Житомирській міській гуманітарній гімназії № 23 учні 5 класу захищали проекти – підготовлені флористичні роботи з мовленнєвим супроводом, створеним відповідно до комунікативної мети. Серед завдань для проектів були такі:

1. Підготуйте флористичну роботу (букет, композицію, колаж) з мовленнєвим супроводом до дня святого Миколая, аби задобрити святого. Захистіть свій проект перед однокласниками.

2. Підготуйте флористичну композицію з мовленнєвим супроводом до Нового року чи Різдва, щоб привітати рідних і друзів зі святом. Захистіть свій проект перед однокласниками.

3. Підготуйте колаж про цікаві моменти з життя класу (Вашої родини) за поточний рік. Для цього складіть захоплюючу розповідь. Поділіться на наступному уроці результатами своєї роботи і враженнями від творчої діяльності.

У процесі окресленої роботи рівень творчості учнів виявляє низку мотиваційно-ціннісних, інтелектуальних, комунікативних, самоорганізаційних характеристик, які ґрунтуються на засвоєнні мовної, мовленнєвої, соціокультурної і діяльнісної ліній шкільного курсу української мови.

Отже, розвиток творчих здібностей учнів на уроках української мови можна забезпечити різними шляхами. Рівень такого розвитку юних носіїв мови значно підвищиться, якщо методи навчання, форми спрямовувати на активізацію творчої мисленнєво-мовленнєвої діяльності школярів і використовувати в навчанні української мови науково обґрунтовану систему різнотипних творчих завдань. Завдання мають відповідати віковим і пізнавальним особливостям учнів. Пропонована система творчих завдань, розроблена за функціональним призначенням, зокрема за домінуюльним

впливом їх на розвиток певних здібностей, уможливорює формування духовно багатой мовної особистості, здатної самостійно організовувати власну творчу діяльність, інноваційно мислити, пропонувати оригінальні ідеї, мотивовано створювати мовленнєві продукти, швидко добирати різні стратегії і тактики ефективного спілкування залежно від умов комунікативної ситуації. Цілеспрямовано й систематично розвивати творчі здібності учнів може лише творчий учитель, тому перспективним є дослідження різних аспектів підготовки майбутнього вчителя-словесника до педагогічної творчості. Подальшого вивчення також потребує питання творчого розвитку школярів у системі дистанційного навчання української мови.

Література

1. **Андреев В. И.** Диалектика воспитания и самовоспитания творческой личности / В. И. Андреев. – Казань: Изд-во Казанского ун-та, 1988. – 238 с.
2. **Вознюк О. В.** Цільові орієнтири розвитку особистості у системі освіти: інтегративний підхід : [монографія] / О. В. Вознюк, О. А. Дубасенюк. – Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 684 с.
3. Енциклопедія освіти / Акад. пед. наук України ; головний ред. В. Г. Кремень. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.
4. **Кучерук О.А.** Розвиток креативності мовної особистості учня основної школи// Вісник Житомирського державного університету імені Івана Франка. – 2013. – Вип. № 6(72). – С. 82-87.
5. **Мацько Л. І.** Українська мова в освітньому просторі / Л. І. Мацько. – К. : Видавництво НПУ імені М.П.Драгоманова. – 2009. – 600 с.
6. **Шубинский В. С.** Педагогика творчества учащихся / В. С. Шубинский. – М. : Знание, 1988. – 80с.